

<http://dx.doi.org/10.16926/pe.2021.14.11>

Katarzyna ZALAS

<https://orcid.org/0000-0001-7351-4449>

Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy im. Jana Długosza w Częstochowie

Kontakt: k.zalas@ujd.edu.pl**Jak cytować [how to cite]:** Zalas, K. (2021). Miejskie szkoły powszechne dla ludności żydowskiej w wielokulturowej Częstochowie okresu międzywojennego. *Podstawy Edukacji. Wielokulturowość. Międzykulturowość. Transkulturowość*, 14, 147–165.

Miejskie szkoły powszechne dla ludności żydowskiej w wielokulturowej Częstochowie okresu międzywojennego

Streszczenie

Częstochowa w latach 1918–1939, podobnie jak cała Rzeczpospolita, była miastem wielokulturowym. Na jej obszarze współistniały grupy ludności różniące się pod względem etnicznym, reprezentujące odmienności językowe, religijne oraz kulturowe, jednak dominującą spośród mniejszości grupę wyznaniową stanowili Żydzi.

Rozwój gospodarczy, terytorialny a także demograficzny dokonujący się we wskazanych okresie, a przede wszystkim stale wzrastająca liczba ludności żydowskiej spowodowała konieczność organizowania instytucji społeczno-kulturalnych i oświatowych. Tworzyły je w szczególności organizacje i towarzystwa o charakterze dobroczynnym i filantropijnym. Struktura demograficzna lat 1918–1939 determinowała także potrzeby oświatowe w mieście. W celu upowszechniania obowiązkowej edukacji władze miasta przekazały trzy miejskie szkoły powszechne (nr 12, 13 i 15) wyłącznie na użytek ludności żydowskiej.

Szkoły te stanowiły integralny element miejskiego szkolnictwa powszechnego, powielały tym samym trudności lokalowe, kadrowe i organizacyjne. Na uwagę zasługuje jednak fakt, iż dzięki oddolnym inicjatywom kadry pedagogicznej, organizowaniu działań wychowawczych szkoły kształciły w duchu poszanowania ludności wszystkich wyznań i narodowości, szacunku wobec państwa i społeczności lokalnej.

Słowa kluczowe: szkoły powszechne, okres międzywojenny, mniejszości narodowe, Częstochowa, wielokulturowość.

Podstawową przesłanką do podjęcia prezentowanej problematyki jest niewystarczający stan badań w zakresie oświaty regionalnej w latach 1918–1939. Celem artykułu jest przedstawienie organizacji, struktury i warunków funkcjonowania szkół powszechnych w Częstochowie w omawianym czasie, przekazanych przez władze miejsce wyłącznie na użytek ludności żydowskiej. Poruszana problematyka oscyluje wokół zagadnień warunków lokalowych, higienicznych i sanitarnych placówek, kadry pedagogicznej, a także czynników determinujących jakość procesu dydaktycznego i działalności wychowawczej. W podjętych badaniach zastosowano metodę analizy źródeł historycznych. Kwerendzie poddano materiał źródłowy zgromadzony w Archiwum Państwowym w Częstochowie, w szczególności zespoły: Akta miasta Częstochowa oraz Publiczna Szkoła Powszechna nr 13 w Częstochowie. Zawarty w nich materiał odnosi się do organizacji i funkcjonowania szkół powszechnych w mieście w omawianym okresie, charakterystyki podstaw prawnych i czynników determinujących ewolucję szkolnictwa powszechnego w latach 1918–1939, warunków materialnych i higieniczno-sanitarnych szkół początkowych, problematyki kadry nauczycielskiej oraz działalności poszczególnych organizacji uczniowskich.

Wprowadzenie

Druga Rzeczpospolita była okresem w dziejach Polski, w którym w granicach niepodległego państwa znalazły się silne pod względem liczebności zgrupowania ludności niepolskiej. Z przeprowadzonych dwukrotnie (w 1921 i 1931 roku) spisów powszechnych ludności wynika, że w Polsce 31% ludności stanowiły mniejszości narodowe. Strukturę narodowościową międzywojennej Polski stanowili: Polacy, Ukraińcy (Rusini), Żydzi, Białorusini, Niemcy, Litwini, Rosjanie, Czesi (Żarnowski, 1969; Tomaszewski, 1985; Tomaszewski, 1991; Hołuszko, 1992; Chałupczak, Browarek, 2000). Częstochowa okresu międzywojennego, podobnie jak cała Rzeczpospolita, była miastem wielokulturowym (Mizgalski, 2004; Mizgalski, 2002). Na jej obszarze współistniały grupy ludności różniące się pod względem etnicznym, reprezentujące odmienności językowe, religijne oraz kulturowe (Sztumski, 2002). Dominującą spośród mniejszości grupę wyznaniową stanowili Żydzi, a samo miasto zyskało miano Polskiej Jerozolimy (Mizgalski, 1994; Kowalińska, 2014).

Uwarunkowania społeczno-polityczne i gospodarcze Częstochowy

Początki zasiedlania Częstochowy przez ludność żydowską datuje się na XVII wiek (Mizgalski, 2004), natomiast utworzenie gminy wyznaniowej na terenie

miasta przypada na początek wieku XVIII (Jakubowski)¹. Czynnikiem napędowym w procesie osadnictwa był przemysł manufakturowy i fabryczny miasta, który wszedł w dynamiczną fazę rozwoju w ostatnim ćwierćwieczu XIX wieku. Nie bez znaczenia pozostawały także czynnik handlowo-komunikacyjny oraz aktywność pielgrzymkowa. Ich naturalną pochodną był fakt, że miasto stało się znaczącym ośrodkiem kulturalnym (Nietyksza, 1986).

Częstochowa, jako miasto uprzemysłowione i zurbanizowane, zapewniało korzystne warunki do rozwoju rzemiosła i handlu. Osiedlanie się tam ludności żydowskiej pozostawało w ścisłym związku z możliwością zatrudnienia i zarobkowania w wymienionych branżach (Mauersberg, 1968). W 1921 roku Żydzi stanowili 30% całej częstochowskiej populacji. Do wybuchu drugiej wojny światowej ich udział w demograficznej strukturze miasta malał, osiągając w 1939 roku 20,7% (Mizgalski, 2002). Warto podkreślić, że analogiczna sytuacja miała miejsce także w województwie kieleckim, do którego Częstochowa przynależała administracyjnie w latach 1918–1939 (Pawlina-Meducka, 1993)². Na stan ten wpłynęły: zmniejszenie się przyrostu naturalnego, kryzys gospodarczy, dekoniunktura oraz nasilenie ruchu emigracyjnego Żydów, zwłaszcza do Palestyny (Pawlina-Meducka, 1993, s. 17; Pawlina-Meducka, 2003, s. 23; Mizgalski, 2002, s. 237). Stan liczebny ludności żydowskiej determinował jej udział w życiu gospodarczym, społecznym i kulturalno-oświatowym miasta. Stosunek liczby ludności polskiej i żydowskiej w Częstochowie ilustruje tabela 1.

Z zestawienia wynika, że w 1924 roku ludność żydowska stanowiła 30% mieszkańców. Od tego roku nastąpił systematyczny spadek jej liczby, która w roku 1939 wyniosła 28 486 mieszkańców, a więc 20,7% ogółu częstochowian.

Częstochowscy Żydzi w znaczący sposób przyczynili się do rozwoju gospodarczego miasta. Po pierwszej wojnie światowej byli oni właścicielami większych częstochowskich zakładów przemysłowych³, a w 1925 roku Żydów – właściciele

¹ Z. Jakubowski datuje początki osadnictwa żydowskiego w Częstochowie na XVII wiek, opierając się na materialne faktograficznym pochodzącym z lustracji królewskich. Autor podaje, że luźne zapiski o Żydach zawarte są w lustracjach z lat 1620 i 1631. Utworzenie częstochowskiej gminy wyznaniowej datuje na początek XVIII wieku. Z kolei K. Rędziński odnosi początki zasiedlania terenów częstochowskich do pierwszych lat XVIII wieku, opierając się na kontrakcie zawartym między Żydem Mościem a burmistrzem i Radą Miasta J.K.M-ci Częstochowy w sprawie pożyczki na spłatę kontrybucji nałożonej na miasto w 1705 roku. W zamian pozwolono mu zamieszkać w Starej Częstochowie do czasu zwrotu długu. Powołanie częstochowskiej gminy wyznaniowej autor datuje na 1808 rok.

² W latach 1926–1937 z województwa kieleckiego wyemigrowało 17 804 Żydów, co stawiało województwo na 6. miejscu w kraju pod względem liczby emigrantów.

³ Żydzi byli właścicielami częstochowskich fabryk powstających już w latach 50. XIX wieku. Wśród nich znajdowały się: fabryka obrazów D. Langhamera, fabryki tyżek H. Kohna i J. Landau, drukarnia P. Szymkowskiego i A. Oderfelda, zapalczarnia F. Sperberga, fabryka wyrobów metalowych J. Weinberga, fabryka papieru K. Ginsberga i Kohna, fabryka wyrobów jutowych „Warta” H. Markusfelda i S. Naumana, Gnaszyńska Manufaktura I. Singera, Z. i R. Markiewiczów oraz Fabryka Wyrobów Metalowych, guzików, odlewnie, fabryki zabawek i inne.

zakładów przemysłowych było dwukrotnie więcej aniżeli Polaków. Ponadto żydowscy przedsiębiorcy osiągnęli o $\frac{1}{3}$ wyższe zyski niż mieszkańcy narodowości polskiej. Mobilność gospodarcza Żydów umożliwiała im funkcjonowanie w tych branżach, które gwarantowały im samodzielność ekonomiczną i jednocześnie możliwość życia zgodnie z zasadami religijnymi (Mizgalski, 1994).

Tabela 1

Ludność żydowska na tle ludności polskiej w latach 1921–1939

Lp.	Rok	Ogólna liczba ludności	Polacy		Żydzi		Pozostali	
			Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%
1.	1921	80 473	55 555	69,1	24 111	30,0	807	0,9
2.	1925	83 329	61 143	73,4	21 576	25,9	610	0,7
3.	1930	115 877	91 250	78,8	23 927	20,7	700	0,5
4.	1931	117 558	89 997	76,5	26 507	22,5	1084	1,0
5.	1935	127 504	99 140	77,8	27 162	21,3	1202	0,9
6.	1939	137 623	107 875	78,4	28 486	20,7	1262	0,9

Źródło: Dominiczak, 2006, s. 46; Palus, 1997, s. 17.

Istotną rolę odgrywali Żydzi w rozwoju częstochowskiego rzemiosła. Ich dominacja zaznaczała się szczególnie w branżach: włókienniczej, skórzaney, metalowej oraz spożywczej (Rosół, 2002). Większość ludności wyznania mojżeszowego była właścicielami niewielkich warsztatów rzemieślniczych, pracując samodzielnie lub zatrudniając kilka osób, najczęściej członków rodziny. Warsztaty nastawione były na drobną produkcję, szczególnie w szewstwie, krawiectwie oraz stolarstwie. W okresie kryzysu gospodarczego wiele warsztatów i zakładów działało nielegalnie. Rozwinął się wówczas proceder tzw. rzemieślników-domokrąźców, który został zdominowany przez Żydów, nie ponoszących żadnych świadczeń na rzecz Skarbu Państwa. Rzemiosło stanowiło obszar wyostrej rywalizacji i konkurencji pomiędzy Żydami a Polakami. W strukturze zatrudnienia częstochowskiej ludności żydowskiej znaczny obszar stanowił także handel, będący w latach 30. XX wieku kwestią sporu przedsiębiorstw polskich i żydowskich (Mizgalski, 1994, Pawlina-Meducka, 2002, Rosół, 2002).

Przy stale wzrastającej liczbie ludności żydowskiej zachodziła konieczność organizowania instytucji społeczno-kulturalnych i oświatowych. Tworzyły je w szczególności organizacje i towarzystwa o charakterze dobroczynnym i filantropijnym. Ich powstanie i rozwój uwarunkowane był sytuacją gospodarczą, w której znaleźli się wszyscy mieszkańcy Częstochowy po pierwszej wojnie światowej. Charakteryzowały ją ruchoma inflacja, powodująca spadek wartości pieniądza i obniżenie faktycznych dochodów, oraz recesja gospodarcza powodująca

bezrobocie (Palus, 1994). Naczelnym i pilnym zadaniem stało się udzielanie wsparcia o charakterze materialnym i finansowym osobom znajdującym się w trudnej pod względem socjalnym sytuacji życiowej.

Wśród licznych prężnie działających organizacji wskazać należy m.in.: Towarzystwo Dobroczynności dla Żydów (Sobalski, 2003, Zalas, 2016)⁴, Towarzystwo Ochrony Zdrowia Ludności Żydowskiej – TOZ⁵ (Grządziński, 2002; Mizgalski, 2002), Żydowski Związek Inwalidów Wojennych⁶ (Guz, 1997), Towarzystwo Pomocy Przeciw Nędzy Wyjątkowej „Bejs Lechem”⁷ (Guz, 1997), Towarzystwo Żydowskich Szkół Średnich i Powszechnych⁸ (Kowalińska, 2014), Towarzystwo Szerzenia Oświaty wśród Żydów⁹ (Adamczyk, 2005), Komitet Pomocy Studentom Żydom „Auxilium Academicum Judaicum”¹⁰ (Mizgalski, 2002), Towarzystwo Przyjaciół Sztuki Żydowskiej¹¹ (Mizgalski, 2002), Żydowskie Towarzystwo Krajoznawcze¹² (Głowacki, 2012).

⁴ Częstochowskie Towarzystwo Dobroczynności dla Żydów zostało zatwierdzone przez władze gubernialne 27 marca 1899 roku, działalność rozpoczęło 13 października 1899 roku. W ramach Towarzystwa prowadzono działy: wsparcia, rozdawnictwa węgla, kasę wsparcia, dział przeciwżebaczy, dział pielęgnowania ubogich chorych, klimatyczne leczenie ubogich dzieci (kolonie letnie), Dom Schronienia dla Starców i Kalek im. Miny Werde, szpital i ochrony.

⁵ Towarzystwo Ochrony Zdrowia powstało w 1923 roku z inicjatywy Gminy Żydowskiej jako odpowiedź na wzrastające zapotrzebowanie w zakresie opieki. Towarzystwo prowadziło rozległą działalność w zakresie zdrowia i higieny, zarówno dla dzieci, jak i dorosłych. Organizowało akcje dożywiania w miejskich szkołach powszechnych żydowskich, prowadziło kolonie letnie oraz gabinety higieny szkolnej, przeciwigruźlicze, stację opieki nad matką i dzieckiem oraz poradnię dla matek ciężarnych.

⁶ Jego działalność oscylowała wokół zapewnienia ochrony prawnej i ekonomicznej inwalidom żydowskim, którzy wskutek działań wojennych ponieśli uszczerbek zdrowotny. Pod opieką Towarzystwa znajdowały się także żony i dzieci poległych Żydów.

⁷ Powstało w 1927 roku. Głównym celem było udzielanie pomocy finansowej najuboższym mieszkańcom miasta w celu zabezpieczenia ich elementarnych potrzeb socjalnych. Pomoc polegała w szczególności na zabezpieczeniu potrzeb bytowych.

⁸ Jego pierwotnym celem było utrzymywanie i prowadzenie szkół średnich. Od 1926 roku rozszerzyło swoją działalność na szkoły powszechne i w związku z tym przyjęło nazwę Towarzystwa Żydowskich Szkół Średnich i Powszechnych.

⁹ Głównym celem Stowarzyszenia była aktywizacja kulturalna ludności żydowskiej oraz zapewnienie dostępu do oświaty. W 1916 roku z ramienia Towarzystwa Szerzenia Oświaty wśród Żydów w Częstochowie powstała Sekcja Wsparć Niezamożnej Młodzieży Szkolnej, której celem było udzielanie pomocy materialnej i finansowej młodzieży uczącej się w szkołach powszechnych.

¹⁰ Oddział Komitetu powstał w Częstochowie w 1922 roku w ramach powołanego 14 października 1921 roku Ogólnopolskiego Obywatelskiego Komitetu Pomocy Studentom Żydom „Auxilium Academicum Judaicum”. Organizacja ta prowadziła działalność na rzecz gromadzenia środków finansowych przeznaczonych dla studiującej młodzieży żydowskiej.

¹¹ Powstało w 1930 roku. Głównym celem instytucji było propagowanie i popularyzowanie sztuki, szczególnie żydowskiej: teatralnej, muzycznej, malarskiej i rzeźbiarskiej. Zob. Mizgalski, 2002, s. 240.

¹² Powstało w 14 lipca 1929 r. i funkcjonowało do wybuchu wojny w 1939 roku. Zob. Głowacki, 2012, s. 11; Sętowski, 2008, s. 58–61.

W Częstochowie międzywojennej działalność społeczna ludności żydowskiej rozwijała się dynamicznie. Jej efektywność uzależniona była od budżetu, którym dysponowały organizacje, i zaangażowania zrzeszonych w ich strukturach członków. Na ich czele, nie bez przyczyny, stawali właściciele fabryk, przemysłowcy, handlowcy i lekarze, którzy działalność instytucji wspierali zarówno słowem, jak i funduszem (Mizgalski, 1994). Wspólnym mianownikiem podejmowanych działań było udzielanie pomocy w rozwiązywaniu problemów socjalnych w zróżnicowanym pod względem zamożności społeczeństwie żydowskim, ale także upowszechnianie kultury i oświaty zgodnie z umowami prawa międzynarodowego oraz postanowieniami obydwu konstytucji.

Miejskie szkolnictwo powszechne żydowskie

Rozwój gospodarczy, terytorialny oraz demograficzny miasta Częstochowy partycypował w kształtowaniu lokalnych potrzeb oświatowych. Niekorzystna sytuacja ekonomiczno-społeczna miasta i jego mieszkańców zdeterminowała kierunek działalności władz miejskich w pierwszych latach po wojnie, koncentrując ją na odbudowie lokalnego przemysłu, likwidacji bezrobocia oraz zapewnieniu możliwości realizacji podstawowych potrzeb egzystencjalnych częstochowian. Postęp gospodarczy, terytorialny i związany z tym wzrost liczby ludności w kolejnych latach spowodowały, że upowszechnienie miejskiego szkolnictwa i objęcie wszystkich dzieci obowiązkową edukacją stało się dla lokalnych władz oświatowych kwestią priorytetową. Jednocześnie miejskie szkolnictwo powszechne podlegało procesom zachodzącym w całym kraju, wynikającym z centralnej polityki państwa. Określały one podstawowe zadania samorządów w kwestii organizacji i upowszechnienia edukacji, a także wysokość subwencji oświatowych, stanowiących o ilościowym rozwoju szkół początkowych.

Ochronę mniejszości narodowych w Polsce gwarantowały umowy o charakterze międzynarodowym oraz ustawy krajowe. Wśród najważniejszych konwencji międzynarodowych wymienić należy tzw. mały traktat wersalski z 28 czerwca 1919 roku (Dz.U. 1920, nr 35, poz. 200), traktat ryski z dnia 18 marca 1921 roku (Dz.U. 1921, nr 49, poz. 300) oraz konwencję genewską z dnia 15 maja 1922 roku (Dz.U. 1922, nr 44, poz. 371). Krajowe przepisy prawa dotyczące ochrony mniejszości narodowych zostały określone w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 17 kwietnia 1921 roku (Dz.U. 1921, nr 44, poz. 267), które bez zmian zostały wpisane w postanowienia konstytucji z 23 kwietnia 1935 roku (Dz.U. 1935, nr 30, poz. 227). Ich podstawę stanowił mały traktat wersalski (Wróblewska, 2011).

Struktura demograficzna Częstochowy w latach 1918–1939 determinowała potrzeby oświatowe w mieście wszystkich mieszkańców. Podstawowym narzędziem upowszechniania elementarnej wiedzy i kultury stała się szkoła. Polskie

władze oświatowe wprowadziły regulację kwestii nauki początkowej dzieci żydowskich w *Przepisach tymczasowych o szkołach elementarnych w Królestwie Polskim* w 1917 roku. W myśl powyższych postanowień dzieci wyznania mojżeszowego podlegały edukacji w publicznych szkołach elementarnych ogólnodostępnych lub szkołach prywatnych, po spełnieniu wymogów w zakresie organizacji kształcenia i wychowania (Mauersberg, 1986). Przepisy nie regulowały natomiast zagadnienia języka nauczania w szkołach początkowych. W praktyce publiczne szkoły kształciły w języku państwowym, a szkoły prywatne uzależniały go od woli rodziców i decyzji kierownictwa (Szczygieł, 2003).

Sprawa języka nauczania stała się istotnym zagadnieniem po pierwszej wojnie światowej, kiedy zaistniała konieczność formalnego unormowania kwestii szkolnictwa dla ludności żydowskiej. Prawne rozwiązania przyjęto wraz z Dekretem o obowiązku szkolnym z 1919 roku, zgodnie z którym wykształceniem w zakresie szkoły powszechnej powinny zostać objęte wszystkie dzieci w wieku szkolnym. W miarę egzekwowania postanowień dekretu wzrastała liczba dzieci żydowskich objętych edukacją. W związku z akcją upowszechnienia edukacji początkowej, zaleconą przez ministerstwo, przeprowadzono w 1923 roku spis dzieci urodzonych w latach 1910–1916. Na jego podstawie oszacowano, że obowiązkową edukacją powinno zostać objętych 3 090 dzieci wyznania mojżeszowego (APCz, AMCz, sygn. 7662, b. pag.). Z tej liczby w roku szkolnym 1923/1924 do szkoły uczęszczało 1498 uczniów, tj. 565 chłopców i 933 dziewcząt (APCz, AMCz, sygn. 7718, k. 27–28.). Z danych liczbowych wynika więc, że obowiązku szkolnego nie wypełniało 1592 dzieci, co stanowiło aż 51,5% ogólnej liczby osób w wieku 7–14 lat.

Organizację procesu dydaktyczno-wychowawczego w szkołach publicznych dla dzieci wyznania mojżeszowego, obok ogólnych aktów prawnych odnoszących się do szkolnictwa powszechnego, regulowały dodatkowe zarządzenia. Rozporządzenie Ministerstwa WRiOP z 1923 roku (Dz.U. MWRiOP 1923, nr 4, poz. 27) stanowiło, że w szkołach i oddziałach dla dzieci żydowskich wolne od nauki szkolnej były dni uroczystości państwowych oraz soboty i uroczyste święta żydowskie. Dzieci wyznania mojżeszowego uczęszczające do szkół powszechnych publicznych przeznaczonych dla wszystkich wyznań w soboty nie podejmowały czynności pisania, rysowania i robót ręcznych. Przepis ten okólnikiem z 1925 roku rozciągnięto także na młodzież szkół średnich (Dz.U. MWRiOP 1925, nr 20, poz. 218). Publiczne szkoły powszechne dla uczniów żydowskich nie różniły się zasadniczo od szkół powszechnych dla dzieci polskich. Rozkład zajęć dydaktycznych przewidywał dwie godziny nauki tygodniowo religii mojżeszowej oraz zajęcia w niedziele i święta rzymskokatolickie, likwidując jednocześnie naukę w soboty.

Konieczność realizacji obowiązku szkolnego przez żydowskie dzieci zamieszkałe na terenie Częstochowy zobowiązała władze oświatowe i Zarząd Miejski do podjęcia inicjatyw w zakresie organizacji publicznych szkół powszechnych dla

uczniów wyznania mojżeszowego. Zgodnie z jego postanowieniami w 1918 roku przekazano na wyłączność ludności żydowskiej miejskie szkoły powszechne nr 12, 13 i 15 (APCz, AMCz, sygn. 7922, k. 61).

Publiczna Szkoła Powszechna nr 12 powstała w 1867 roku (Rędziński, 2004). W 1918 roku stanowiła jedną z trzech żydowskich szkół powszechnych z prawami publiczności. Decyzją KOSK z dnia 1 lutego 1929 roku na mocy rozporządzenia Ministra WRiOP z dnia 21 sierpnia 1925 roku szkole nadano imię Elizy Orzeszkowej (APCz, AMCz, sygn. 7879, k. 23). Kierownictwo w szkole obejmowali kolejno: Markus Leder, Wilhelm Marguljes, Bina Leizerowicz oraz Antoni Plebańczyk, który pełnił tę funkcję do wybuchu drugiej wojny światowej. Kadre pedagogiczną stanowili: Antoni Plebańczyk, Chana Ajzykiewicz, Abram Fiszel, Bina Leizerowicz, Mojżesz Szczekacz, Tonia Zamel, Salomea Ajzykiewicz, Marianna Fiszel, Jakub Menachem, Frajda Torbeczko oraz Tola Żytniewska (APCz, AMCz, sygn. 6017, k. 89; sygn. 7741, b. pag.).

Placówka powieliała losy szkół miejskich dla dzieci wyznania rzymskokatolickiego, borykając się z problemami natury lokalowej. W całym okresie międzywojennym funkcjonowała w pomieszczeniach wynajętych, których standardy nie odpowiadały wymogom szkolnym w zakresie higieny i bezpieczeństwa (APCz, AMCz, sygn. 8086, k. 13; sygn. 7708, k. 72.). Lokale szkolne mieszczące się przy ul. Przemysłowej 10 i 14, Narutowicza 16, Piłsudskiego 41, Piotrkowskiej 16 oraz Wilsona 18 wymagały corocznych modernizacji, które tylko w niewielkim stopniu poprawiały warunki pracy dydaktycznej uczniów i nauczycieli. Sale szkolne były ciasne i zaciemnione, zlokalizowane w otoczeniu stajni, toalet, składów węgla, fabryk, warsztatów i śmietników (APCz, AMCz, sygn. 8043, k. 48–49; sygn. 7891, k. 35–36; sygn. 8115, b. pag.).

Biorąc pod uwagę stan higieniczny i sanitarny lokali, w których mieściła się Szkoła Powszechna nr 12, władze miejskie podjęły starania o umieszczeniu jej w budynku zlokalizowanym w Parku Narutowicza (APCz, AMCz, sygn. 7879, k. 211–212). Budynek szkoły Opieka Szkolna uznała za odpowiedni, lecz ostatecznie rodzice dzieci szkolnych, nauczyciele i kierownictwo odstąpili od przyjęcia propozycji Magistratu (APCz, AMCz, sygn. 7879, k. 302–307). Decyzję uzasadniono koniecznością popołudniowej nauki, znaczną odległością budynku od dzielnic zamieszkałych przez ludność żydowską oraz niebezpieczeństwem w czasie powrotu ze szkoły, zwłaszcza w porze wieczornej (APCz, AMCz, sygn. 7879, k. 211–212.). Domagano się placówki przeznaczonej tylko dla uczniów wyznania mojżeszowego, z nauką poranną i odpowiednią lokalizacją. Interwencja nauczycieli, lekarza szkolnego i liczne pisma kierowane do Magistratu dały podstawę do zatwierdzenia planu budowy szkoły dla dzieci żydowskich w dzielnicy żydowskiej przy ul. Warszawskiej (APCz, AMCz, sygn. 7922, k. 58). Zarząd Miejski, nie mając pokrycia budżetowego na budowę gmachu szkolnego, zaplanował pożyczkę w Towarzystwie Kredytowym miasta Częstochowy pod hipotekę nieru-

chomości miejskich w kwocie 800 000 zł (APCz, AMCz, sygn. 7922, k. 58). Plany inwestycyjne nie zostały zrealizowane.

Stan lokalowy publicznych szkół powszechnych dla ludności wyznania mojżeszowego nie pozwalał na objęcie obowiązkową edukacją wszystkich dzieci w wieku szkolnym. Corocznie kilkadziesiąt uczniów nie przyjmowano do szkół z powodu braku miejsc (APCz, AMCz, sygn. 7922, k. 61). Liczba uczniów uczęszczających do szkół początkowych podobnie jak liczba sal lekcyjnych i nauczycieli, determinowała niekorzystne warunki pracy dydaktyczno-wychowawczej, szczególnie występujące w Szkole Powszechnej nr 12. Powyższe dane liczbowe uwzględniono w tabeli 2.

Tabela 2

Szkoła Powszechna nr 12 w latach 1924–1939

Lp.	Lata	Liczba uczniów	Liczba nauczycieli	Liczba sal lekcyjnych
1.	1924/1925	424	10	5
2.	1925/1926	536	10	5
3.	1928/1929	732	11	7
4.	1932/1933	890	11	7
5.	1933/1934	908	11	8
6.	1934/1935	919	16	8
7.	1938/1939	764	15	7

Źródło: APCz, AMCz, sygn. 7718, Liczba uczniów w szkołach powszechnych, k. 87–88; sygn. 7756, b. pag.; sygn. 8049, b. pag.; sygn. 6017, Wykaz danych statystycznych o publicznych szkołach powszechnych, k. 78–100; sygn. 7923, Wykaz dzieci szkolnych w szkołach powszechnych, k. 495.

Wskazane dane liczbowe odnoszące się do uczniów, nauczycieli i sal szkolnych pozwalają na stwierdzenie katastrofalnych warunków edukacji. Na jednego nauczyciela w roku 1933/1934 przypadało 82 uczniów. Liczba pomieszczeń szkolnych w omawianym okresie nie stwarzała podstaw do realizacji zajęć w trybie jednozmianowym, dlatego uczniowie uczęszczali na zajęcia trwające od 8.00 do 18.00. Czynniki te zasadniczo obniżały efektywność pracy dydaktycznej zarówno nauczycieli, jak i uczniów uczęszczających do tej placówki.

Zagwarantowanie możliwości realizacji obowiązku szkolnego dla wszystkich uczniów wyznania mojżeszowego było zagadnieniem nieustająco pilnym. Inicjatywę w tym zakresie podjęła również Publiczna Szkoła Powszechna nr 13, która stanowiła drugą z trzech szkół miejskich przeznaczonych dla ludności żydowskiej. Placówka powstała w 1913 roku (APCz, PSzP 13, sygn. 4, b. pag), lecz jej działalność edukacyjną przerwał wybuch pierwszej wojny światowej. Funkcję kierownika placówki, ponownie uruchomionej w 1918 roku, powierzono Natalii Szacherównie. Od początku swego powojennego istnienia szkoła miała status

7-klasowej, jednak dopiero decyzją KOSW z dnia 16 kwietnia 1927 roku wydaną na mocy okólnika Ministerstwa WRiOP z dnia 31 sierpnia 1926 roku oficjalnie nadano szkole najwyższy stopień organizacyjny (APCz, PSzP 13, sygn. 1, k. 79).

Placówka szkolna została zlokalizowana w dwóch punktach mieszczących się przy ul. Narutowicza 19/23 oraz Narutowicza 15. Wynajęte na potrzeby szkoły budynki, przydzielone do realizacji zajęć dydaktycznych odbiegały od standardów bezpieczeństwa. W ich strukturach mieściły się komisariat policji oraz fabryka lusterek. Sale dydaktyczne nie były dostatecznie wyposażone w meble i urządzenia szkolne. Przy doborze pomieszczeń szkolnych nie zachowano także standardów higienicznych i sanitarnych (APCz, AMCz, sygn. 7891, Protokół z zebrania..., k. 35–36.). W tych niekorzystnych warunkach proces edukacyjny realizowali uczniowie z obwodu, których liczba corocznie wzrastała. Dla ilustracji w tabeli 3 zamieszczono dane odzwierciedlające liczbę uczniów Szkoły Powszechnej nr 13 w latach 1919–1939.

Tabela 3

Liczba uczniów i nauczycieli Szkoły Powszechnej nr 13 w latach 1919–1926

Lp.	Rok	Liczba uczniów	Liczba nauczycieli
1.	1919/1920	498	12
2.	1920/1921	383	12
3.	1921/1922	368	12
4.	1922/1923	409	12
5.	1923/1924	581	12
6.	1924/1925	596	12
7.	1925/1926	593	12
8.	1926/1927	572	12
9.	1932/1933	668	12
10.	1933/1934	786	12
11.	1934/1935	795	12
12.	1938/1939	744	12

Źródło: APCz, PSzP13, sygn. 5, b. pag.

W roku szkolnym 1919/1920 liczba uczniów faktycznie uczęszczających do szkoły wyniosła 498, w roku 1925/1926 wzrosła do 593, natomiast w roku poprzedzającym wybuch wojny wynosiła już 744 uczniów (APCz, PSzP13, sygn. 5, b. pag). Warto podkreślić, że przy systematycznie wzrastającej liczbie uczniów nie zmieniła się w całym omawianym okresie liczba pracowników, odpowiedzialnych za realizację procesu dydaktycznego i wychowawczego.

Niekorzystna infrastruktura szkolnictwa powszechnego dla uczniów wyznania mojżeszowego zdeterminowała brak całościowej realizacji obowiązku szkol-

nego. Większość uczniów w wieku 7–14 lat pobierała naukę w publicznych szkołach powszechnych, zdecydowana mniejszość uczęszczała do szkół prywatnych, natomiast nieliczni pobierali naukę w domu. Realizację obowiązkowej edukacji uczniów z rocznika 1920 w Publicznej Szkole Powszechnej nr 13 ilustruje tabela 4.

Tabela 4

Realizacja powszechnego nauczania w Szkole Powszechnej nr 13 wśród dzieci z rocznika 1920

Lp.	Kategoria uczniów	Liczba uczniów		
		chłopców	dziewcząt	łącznie
1	Uczniowie w wieku szkolnym	75	90	165
2	Uczniowie pobierający naukę w publicznej szkole powszechnej	33	63	96
3	Uczniowie pobierający naukę w szkole prywatnej	2	5	7
4	Uczniowie pobierający naukę w domu	10	1	11
5	Uczniowie objęci obowiązkiem szkolnym	45	70	135
6	Uczniowie nieobjęci formalnym kształceniem	10	20	30

Źródło: APCz, PSzP 13, sygn. 2, b. pag.

W roku szkolnym 1927/1928, w którym objęto obowiązkową edukacją dzieci w wieku 7–14 lat, do klasy I szkoły nr 13 przyjęto 135 uczniów. 71,1% dzieci korzystało z nauki w publicznej szkole początkowej, natomiast tylko 5% w szkołach prywatnych. Warto podkreślić, że 8,1% ogólnej liczby uczniów korzystało z gwarantowanej w ustawie z 1932 roku możliwości realizacji obowiązku szkolnego w domu.

Od początku funkcjonowania placówki szkolnej proces dydaktyczno-wychowawczy realizowało 12 nauczycieli. Kadre pedagogiczną szkoły nr 13 stanowili: Natalia Szacherówna, Blima Bidermanowa, Jadwiga Celnikówna, Tekla Faktrowa, Róża Najmanowa, Bajka Fiszłówna, Jadwiga Rzepkowa, Pelagia Gajdzińska, Haja Wajsztokówna, Estera Watenberg oraz Jakub Goldisz – nauczyciel religii mojżeszowej (APCz, PSzP13, sygn. 3, b.pag). Wśród grona pedagogicznego znajdowali się pracownicy, którzy oprócz realizacji zajęć dydaktycznych zaangażowani byli w działalność wychowawczą. Ich aktywność zaznaczyła się szczególnie w koordynowaniu organizacji szkolnych: Samopomocy Uczniowskiej oraz kół: Towarzystwa Popierania Budowy Publicznych Szkół Powszechnych, Koła Literackiego, Koła Młodzieży Polskiego Czerwonego Krzyża, Koła Szkolnego Ligi Ochrony Powietrznej i Przeciwigazowej oraz Koła Szkolnego Ligi Morskiej i Kolonialnej, a także biblioteki szkolnej (Zalas, 2013).

Szansę realizacji ustawowego obowiązku szkolnego dla uczniów wyznania mojżeszowego umożliwiały także Publiczna Szkoła Powszechna nr 15. Placówka decyzją Zarządu Miejskiego została umiejscowiona w budynkach szkoły po-

wszechnej nr 13, znajdujących się przy ul. Narutowicza 19/23 oraz Narutowicza 15 (APCz, AMCz, sygn. 6017, k. 92). Lokalizacja ta zmuszała do zmianowej organizacji pracy szkoły, w której niekorzystna, popołudniowa zmiana przypadła szkole nr 15 (APCz, AMCz, sygn. 7891, k. 35–36). Warto zaznaczyć, że w wynajmowanych budynkach nie funkcjonowały sala gimnastyczna oraz ogród szkolny, które pełniły istotne funkcje dydaktyczno-wychowawcze.

Placówka została założona w 1919 roku i funkcjonowała pod kierownictwem Henryka Kapuścińskiego. Stałe grono nauczycielskie, oprócz wspomnianego kierownika, stanowili: Ruchla Fryszman, Lusława Praszker, Julia Toronczyk, Maria Zomberg, Sara Lewin, Maria Rechnic, Estera Wajsztok oraz Regina Zylbernac (APCz, AMCz, sygn. 6017, k. 92).

Ograniczona liczba miejsc w budynkach szkolnych wpływała niekorzystnie na realizację obowiązku szkolnego wobec dzieci mieszkających w obwodzie szkoły. W 1924 roku w szkole naukę pobierało 632 uczniów wyznania mojżeszowego, kadre pedagogiczną stanowiło 10 nauczycieli (APCz, AMCz, sygn. 7756, b. pag.). Od tego roku zaobserwować można nieznaczny spadek liczby uczniów, utrzymujący się do 1929 roku. W 1931 roku liczba dzieci objętych edukacją wyniosła 650 i wzrosła w 1938 roku do 703. W roku wybuchu drugiej wojny światowej liczba uczniów faktycznie pobierających naukę minimalnie się zmniejszyła i wyniosła 694 uczniów. Ich kształcenie i wychowanie realizowało wówczas 13 pedagogów (APCz, AMCz, sygn. 6012, k. 113).

W 1939 roku, tuż przed wybuchem drugiej wojny światowej, sektor szkolnictwa żydowskiego stanowiły 3 publiczne szkoły powszechne, w których kształciło się łącznie 2232 uczniów zgrupowanych w 40 oddziałach szkolnych. Funkcję wspomagającą w realizacji powszechnego nauczania pełniły szkoły powszechne o charakterze prywatnym, których w mieście funkcjonowało 6. Pobierało w nich naukę 605 uczniów w 31 oddziałach. Liczba nauczycieli szkół powszechnych publicznych wynosiła 33, z kolei prywatnych 35 (Grządzielski, 2002). Dodać jednak należy, że niektórzy nauczyciele pracowali w więcej niż jednej szkole w trakcie jednego roku szkolnego. Warunki pracy dydaktycznej korzystniej przedstawiały się w szkołach prywatnych, z uwagi na mniejszą liczebność oddziałów i mniejszą liczbę uczniów przypadających na jednego nauczyciela.

Szkoły powszechne dla ludności żydowskiej w całym okresie międzywojennym borykały się z problemami lokalowymi i kadrowymi (Zalas, 2020). Nie dziwi więc, że uwarunkowania lokalne częstochowskiej polityki oświatowej oraz sytuacja ekonomiczna szkół powszechnych kierowały inicjatywy oświatowe w stronę zapewnienia wszystkim dzieciom dostępu do bezpłatnej oświaty początkowej.

Niewątpliwym sukcesem władz oświatowych oraz kierowników i nauczycieli szkół powszechnych była determinacja we wdrażaniu założeń dydaktyczno-metodycznych ministerialnych programów nauczania oraz koncepcji wychowawczych do praktyki szkolnictwa powszechnego, w tym również dla mniejszości ży-

dowskiej. Mimo niesprzyjających warunków lokalowych i higieniczno-sanitarnych proces kształcenia starano się oprzeć o ministerialne wytyczne, zapewniając najbardziej potrzebującym uczniom dostęp do podręczników, podstawowych pomocy dydaktycznych, bibliotek, pracowni przyrodniczej czy obiektów sportowo-rekreacyjnych. Podkreślić jednak należy, że deficyt w tym zakresie odnotowywano w całym okresie międzywojennym (Zalas, 2020).

Istotną kwestią działalności szkół powszechnych była działalność wychowawcza (Trzebiatowski, 1970; Ruta, 1980; Garbowska, 1976). Podkreślenia wymaga fakt, iż w atmosferze pilnego i prowizorycznego ujednociania systemu szkolnictwa kwestie ideowo-wychowawcze zyskały niższą rangę ważności. Kształtowanie postaw ideowych uczniów następowało w całokształcie życia szkolnego, jednak szczególnie uwidaczniały się w organizowaniu przez szkołę i na jej terenie uroczystości państwowych, lokalnych i szkolnych. W nurcie wychowania narodowego akcentowano znaczenie wybitnych postaci z dziejów Polski, uznanych przez tradycję za narodowych (Jamrożek, 1998). Po 1926 roku treść uroczystości zyskała zabarwienie patriotyczno-państwowe (Jakubiak, 1994). Uroczystości organizowano cyklicznie, z uwzględnieniem odgórnych rozporządzeń władz szkolnych, planów wychowawczych, a także zasobów materialnych, lokalowych i finansowych szkół i rodziców. Uwzględniając tę specyfikę, przybierały one głównie formę akademii, apeli, wieczornic, odczytów i pogadań. Ich wspólnym celem było wdrożenie i realizacja w codziennej praktyce lansowanych modeli wychowawczych (Niedojadło, 2013). Obchody świąt państwowych w szkołach powszechnych stanowiły istotne narzędzie jednoczenia młodych obywateli państwa polskiego.

W tworzonym zasadniczo od podstaw systemie dydaktyczno-wychowawczym inicjatywę zakładania organizacji szkolnych, którym przypisuje się również ważne osiągnięcia wychowawcze, podejmowali kierownicy oraz kadra pedagogiczna szkół powszechnych (Magiera, 2003). Wśród nich na szczególną uwagę zasługują: Związek Harcerstwa Polskiego (ZHP), Ligę Obrony Powietrznej Państwa (LOPP), Ligę Morską i Kolonialną (LMiK), Polski Biały Krzyż (PBK), Polski Czerwony Krzyż (PCK), Szkolne Koło Oszczędności (SKO), koła Towarzystwa Popierania Budowy Publicznych Szkół Powszechnych (TPBPSP), a także samorządy i spółdzielnie uczniowskie poszczególnych szkół (Jakubiak, 1994; Niedojadło, 2013). Do pełnego obrazu stowarzyszeń wskazać należy także organizacje o zasięgu i tradycjach regionalnych, tj. koła literackie, teatralne, chóry szkolne. Poprzez ich żywą działalność, propagowane postawy i wartości przysposabiano młodzież do samorządności, współpracy, zdrowej rywalizacji oraz do szacunku bliźniego i pomocy innym. W okresie wychowania narodowego za pośrednictwem organizacji szkolnych nawoływano do demokracji, po przewrocie majowym wzrosła tendencja do dobroczynności i ofiarności na rzecz państwa. Ważne jest, że stowarzyszenia szkolne, zachowując i kultywując polskie tradycje historyczne i kultu-

ralne, uczyły patriotyzmu i dawały świadectwo szacunku dla przymiotów ojczyzny, a przede wszystkim dumy z przynależności do państwa polskiego.

Wskazane idee i postawy, inicjowane także oddolnie poprzez częstochowskich nauczycieli odnosiły się do całości szkolnictwa powszechnego, uwzględniając dzieci i młodzież wszystkich narodowości i wyznań. Istotnym w praktycznej działalności oświatowej było uświadamianie im zobowiązań wobec państwa, środowiska i społeczności lokalnej, kształtowaniu odpowiednich postaw i zaszczerpianiu podstawowych wartości etycznych.

Podsumowanie

Szkolnictwo powszechne dla ludności żydowskiej stanowiło integralny element miejskiego sektora kształcenia początkowego. Publiczne szkoły powszechne nr 12, 13 i 15 otrzymywały dotację z budżetu miejskiego na zasadach obowiązujących szkoły dla uczniów wyznania chrześcijańskiego. Tym samym placówki te powielały trudności natury lokalowej, kadrowej i organizacyjnej, które dotyczyły wszystkich szkół powszechnych na terenie miasta.

Nie bez znaczenia dla rosnącej liczby uczniów wyznania mojżeszowego, był wzrost świadomości potrzeb oświatowych. Systematyczna współpraca kierowników szkół, rodziców i mieszkańców dzielnic żydowskich doprowadziła do realizacji rozbudowy sieci szkół dla ludności żydowskiej oraz inicjowała kolejne przedsięwzięcia na rzecz dostępu ludności żydowskiej do obowiązkowej edukacji.

Problematyka kształcenia powszechnego dla ludności żydowskiej w Częstochowie stanowi ważny wycinek szerszej materii historyczno-oświatowej. Odnosi się do określonego wycinka rzeczywistości, określanego mianem regionu historycznego, charakteryzującego się własną odrębnością historyczną. Konieczne jest przekazywanie oraz utrwalanie wiedzy o regionie, jego cechach, odmiennościach, w tym także jego historii w celu przekazywania i kultywowania dziedzictwa kulturowego. W związku z tym oprócz walorów poznawczych tematyka ta przyczynia się do wzbogacenia tradycji środowiska lokalnego, pogłębiając zarazem integrację kulturalną społeczności, wzmacniając lokalny patriotyzm, wytwarzając poczucie przynależności do regionu, a także motywując do pracy na jego rzecz. Istotny jest również jej wpływ na tworzenie współczesnych koncepcji edukacyjnych, dostosowanych do rzeczywistości coraz bardziej zróżnicowanej kulturowo, konstruowanych z naciskiem na pielęgnowanie pamięci o przeszłości.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Częstochowie (APCz), Zespół: Akta Miasta Częstochowa (AMCz): sygn. 6012, Wykaz lokali publicznych szkół powszechnych w Częstochowie w roku szkolnym 1937/1938 i projekt na rok 1938/1939; sygn. 6017, Wykaz danych statystycznych o Publicznej Szkole Powszechnej nr 12; sygn. 6017, Wykaz danych statystycznych o publicznych szkołach powszechnych; sygn. 7662; Protokół nr 3 Szkoły Powszechnej nr 10 w Częstochowie z dnia 7 października 1923 roku; sygn. 7708; sygn. 7718, Oświata początkowa w roku szkolnym 1923/24 (stan z grudnia 1923 roku); sygn. 7741, Wykaz kierowników szkół powszechnych (1925); sygn. 7756, Spis nauczycieli szkół powszechnych; sygn. 7879, Memoriał Opieki Szkolnej przy Publicznej Szkole Powszechnej nr 12 im. Elizy Orzeszkowej w Częstochowie z dnia 16 czerwca 1929 roku; sygn. 7879, Protokół z zebrania rodzicielskiego z dnia 10.11.1929 roku; sygn. 7891, Protokół z zebrania Komitetu Opiek Rodzicielskich i Kierowników Szkół miasta Częstochowy odbytego w dniu 21 grudnia 1933 roku; sygn. 7891, Protokół z zebrania Komitetu Opiek Rodzicielskich i Kierowników Szkół miasta Częstochowy odbytego w dniu 21 grudnia 1933 roku, sygn. 7922, Raport o stanie i potrzebach szkół powszechnych dla dzieci żydowskich w Częstochowie; sygn. 7879; sygn. 7922, Uchwała Rady Miejskiej z dnia 12 lipca 1928 roku; sygn. 8043, Spis lokali, w których mieszczą się szkoły powszechne i przedszkola miejskie w Częstochowie na dzień 1 stycznia 1932 roku; sygn. 8086; sygn. 8115, Wykaz remontów szkół powszechnych. Zespół: Publiczna Szkoła Powszechna nr 13 (PSzP13): sygn. 1; sygn. 4, sygn. 5.

Źródła publikowane

Konwencja niemiecko-polska dotycząca Górnego Śląska, podpisana w Genewie dnia 15 maja 1922 roku. Dz.U. 1922, nr 44, poz. 371.

Okólnik Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w sprawie niezmuszania w szkołach średnich młodzieży wyznania mojżeszowego do pracy piśmiennej w soboty. Dz.U. MWRiOP 1925, nr 20, poz. 218.

Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 22 lutego 1923 roku w sprawie nauki w szkołach powszechnych, do której uczęszcza młodzież wyznania mojżeszowego. Dz.U. MWRiOP 1923, nr 4, poz. 27.

Traktat pokoju między mocarstwami sprzymierzonymi i skojarzonymi i Niemcami, podpisany w Wersalu dnia 28 czerwca 1919 roku. Dz.U. 1920, nr 35, poz. 200.

Traktat pokoju między Polską a Rosją i Ukrainą podpisany w Rydze dnia 18 marca 1921 roku. Dz.U. 1921, nr 49, poz. 300.

Ustawa Konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1935 r. Dz.U. 1935, nr 30, poz. 227.
Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Dz.U. 1921, nr 44, poz. 267.

Opracowania

- Adamczyk, D. (2005). Działalność Sekcji Wsparć Niezamożnej Młodzieży Szkolnej przy Towarzystwie Szerzenia Oświaty wśród Żydów w Częstochowie. *Ziemia Częstochowska*, 32, 117–132.
- Chałupczak, H., Browarek, T. (2000). *Mniejszości narodowe w Polsce*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Dominiczak, H. (2006). Częstochowa i jej mieszkańcy 1919–39. W: R. Szwed (red.), *Częstochowa. Dzieje miasta i klasztoru jasnogórskiego* (s. 21–54). T. 3. Częstochowa: Urząd Miasta Częstochowy.
- Garbowska, W. (1976). *Szkolnictwo powszechne w Polsce w latach 1932–1939*. Wrocław – Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Głowacki, M. (2012). Początki działalności Towarzystwa Popierania Kultury Regionalnej (od 1979 Częstochowskiego Towarzystwa Naukowego) na tle życia naukowego, kulturalnego i towarzyskiego w Częstochowie w 1932 roku. *Ziemia Częstochowska*, 38, 7–32.
- Grzędziński, Z. (2002). Z problemów opieki i kształcenia młodzieży żydowskiej w Częstochowie w latach 1912–1939, W: Z. Jakubowski (red.), *Z dziejów Żydów w Częstochowie*. Częstochowa: Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Częstochowie.
- Jakubiak, K. (1994). *Wychowanie państwowe jako ideologia wychowawcza sanacji. Kształtowanie i upowszechnianie w periodycznych wydawnictwach społeczno-kulturalnych i pedagogicznych*. Bydgoszcz: Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Bydgoszczy.
- Jakubowski, Z. (2002). Częstochowscy Żydzi. Charakterystyka problematyki i perspektywy badań. W: Z. Jakubowski (red.), *Z dziejów Żydów w Częstochowie* (s. 11–34). Częstochowa: Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Częstochowie.
- Jamrożek, W. (1998). Wychowanie obywatelskie w Drugiej Rzeczypospolitej (geneza i rozwój). W: Z. Melosik, K. Przyszczypkowski (red.), *Wychowanie obywatelskie. Studium teoretyczne, porównawcze i empiryczne* (s. 69–81). Poznań – Toruń: Wydawnictwo Edytor.
- Kowalińska, A. (2014). Żydowskie szkolnictwo średnie w Częstochowie w latach 1918–1939. *Zeszyty Naukowe Akademii im. J. Długosza w Częstochowie. Pedagogika*, 23, 453–465.
- Magiera, E. (2003), *Wychowanie państwowe w szkolnictwie powszechnym Drugiej Rzeczypospolitej*. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego.

- Mauersberg, S. (1968). *Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Mizgalski, J. (2008). Żydzi w historii Częstochowy. Ich dzieje i tożsamość kulturowa. *Częstochowski Biuletyn Oświatowy*, 3, 24–29.
- Mizgalski, J. (1991). Życie codzienne Żydów w Częstochowie w II Rzeczypospolitej. W: R. Szwed i R. Palus (red.), *Życie codzienne w Częstochowie* (s. 121–156). Częstochowa: Wydawnictwo Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie.
- Mizgalski, J. (1994). Częstochowska społeczność żydowska w pierwszych latach II Rzeczypospolitej. W: R. Szwed, W. Palus (red.), *Częstochowa w pierwszych latach Polski Odrodzonej*. Częstochowa: Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Częstochowie.
- Mizgalski, J. (2002). Życie społeczne częstochowskich Żydów w XX wieku przed holocaustem. W: Z. Jakubowski (red.), *Z dziejów Żydów w Częstochowie* (s. 235–270). Częstochowa: Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Częstochowie.
- Mizgalski, J. (2004). Refleksja nad historią częstochowskich Żydów. W: T. Dubicki, T. Panecki (red.), *Z dziejów Polski XIX i XX wieku: księga jubileuszowa ofiarowana profesorowi Ryszardowi Szwedowi* (s. 123–154). Częstochowa: Wydawnictwo Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie.
- Niedojadło, A. (2013). *Wychowanie narodowe i państwowe w szkołach powszechnych Okręgu Szkolnego Krakowskiego w latach 1918–1939*. Lublin – Tarnów: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
- Nietysza, M. (1986). *Rozwój miast i aglomeracji miejsko-przemysłowych w Królestwie Polskim 1865–1914*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Palus, W. (1994). Uwarunkowania rozwoju gospodarczego Częstochowy po I wojnie światowej. W: R. Szwed, J. Mizgalski, W. Palus (red.), *Częstochowa w pierwszych latach Polski Odrodzonej* (s. 119–124). Częstochowa: Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Częstochowie.
- Palus, W. (1997). Społeczeństwo Częstochowy w świetle międzywojennych spisów powszechnych. Zarys problemu. W: R. Szwed, W. Palus (red.), *Społeczeństwo Częstochowy w latach 1918–1939* (s. 9–32). Częstochowa: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej.
- Pawlina-Meducka, M. (1993). *Kultura Żydów województwa kieleckiego (1918–1939)*. Kielce: Kieleckie Towarzystwo Naukowe.
- Pawlina-Meducka, M. (2003). Szkolnictwo żydowskie w Częstochowie (1918–1939) i jego uwarunkowania. *Prace Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie. Pedagogika*, 12, 21–35.
- Rędziński, K. (2004). Szkolnictwo żydowskie w Częstochowie w latach 1868–1914. *Prace Naukowe Akademii im. J. Długosza w Częstochowie. Pedagogika*, 13, 23–41.

- Rosół, A. (2002). Żydzi w handlu i rzemiośle na terenie miasta Częstochowy w latach 1918–1939. W: Z. Jakubowski (red.), *Z dziejów Żydów w Częstochowie* (s. 35–54). Częstochowa: Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Częstochowie.
- Ruta, Z. (1980). *Szkolnictwo powszechne w Okręgu Szkolnym Krakowskim w latach 1918–1939*. Wrocław (etc.): Ossolineum.
- Sętowski, J. (2008). Żydowskie Towarzystwo Krajoznawcze w Częstochowie w końcu lat 20. i początkach lat 30. XX wieku. W: M. Głowacki (red.), *100 lat turystyki i krajoznawstwa w Częstochowie 1908–2008* (s. 58–61). Częstochowa: Muzeum Częstochowskie.
- Szczygieł, M. (2003). Oświata szansą rozwoju wielu kultur: na przykładzie szkolnictwa żydowskiego w Częstochowie w latach 1918–1939. *Prace Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie. Pedagogika*, 12, 61–67.
- Sztumski, J. (2002). Kulturotwórcza rola społeczności żydowskiej w Częstochowie. W: Z. Jakubowski (red.), *Z dziejów Żydów w Częstochowie* (s. 63–74). Częstochowa: Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Częstochowie.
- Tomaszewski, J. (1985). *Rzeczypospolita wielu narodów*. Warszawa: Czytelnik.
- Tomaszewski, J. (1991), *Mniejszości narodowe w Polsce w XX wieku*. Warszawa: Editions Spotkania.
- Trzebiatowski, K. (1970). *Szkolnictwo powszechne w Polsce w latach 1918–1932*. Wrocław: Wydawnictwo PAN.
- Wróblewska, U. (2011). Polityka oświatowa państwa polskiego wobec mniejszości narodowych, grup etnicznych i wyznaniowych zamieszkujących Kresy Wschodnie w II RP. *Nauka*, 2, 109–124.
- Zalas, K. (2013), Wartości wychowawcze w Publicznej Szkole Powszechnej nr 13 w Częstochowie w latach 1921–1939. Zarys problematyki. W: A. Majkowska, M. Łopot (red.), *Edukacja – tradycja i współczesność* (s. 399–412). Częstochowa: Wydawnictwo im. Stanisława Podobińskiego Akademii im. Jana Długosza.
- Zalas, K. (2016), Częstochowskie żydowskie stowarzyszenia filantropijno-oświatowe w latach 1900–1925. *Prace Naukowe Akademii im. J. Długosza w Częstochowie. Rocznik Polsko-Ukraiński*, 18, 176–191.
- Zalas, K. (2020) Organizacja, struktura i funkcjonowanie szkolnictwa powszechnego w Częstochowie w latach 1918–1939. *Przegląd Historyczno-Oświatowy*, 1–2, 144–166.
- Żarnowski, J. (1969). *Spółeczeństwo Polski międzywojennej*. Warszawa: Wiedza Powszechna.

Urban primary schools for Jewish population in the multi-cultural Częstochowa of the interwar period

Abstract

In the years 1918–1939, Częstochowa was a multicultural city just like the entire Second Republic was a multicultural country. Groups of people different in the aspects of their ethnic origin, speaking different languages, belonging to different religions, and also representing different cultures co-existed in it; nevertheless, it was Jews that constituted the dominant minority as far as religion was concerned.

Economic development, territorial growth, and also increase in the population, observed throughout the period referred to hereinabove, and, first and foremost, a constantly increasing headcount of Jewish minority, rendered it necessary to organise social-cultural and educational institutions, the lion's share of which were charitable and philanthropic organisations. The demographic structure in the years 1918–1939 determined the educational needs of the city as well. So as to ensure that Jewish population could undergo a compulsory education and complete it, the authorities of the city handed over three municipal primary schools (bearing the following numbers: 12, 13 and 15) to be used only and solely by the members of this very minority.

The schools in question constituted an integral element of primary education in the city, and, therefore, suffered from the same difficulties with finding suitable buildings, personnel and organisation. It is, however, worth indicating that, thanks to the grassroots initiatives of the faculty in the aspect of the organisation of upbringing activities, these schools instilled the spirit of respect for the people of all confessions and nationalities, as well as for the state and local community

Keywords: primary schools, interwar period, national minorities, Częstochowa, multiculturalism.